

собою політичну опозицію правлячим режимам, існуючим у більшості мусульманських країн. Іншими словами, їхня ідеологія містить у собі більше політичних, ніж релігійних початків. Їхні представники не виступають з ідеями реформування ісламу як системи догм і обрядів. Вони вимагають зміни місця і ролі цієї релігії в житті суспільства, відкидаючи всі інші ідеології. На їхню думку, іслам є самодостатньою унікальною світоглядною системою, яка не має потреби в запозиченні західних ціннісних орієнтирів. У відстоюванні саме цих своїх позицій Асоціація братів мусульман веде рішучу боротьбу, використовуючи найрізноманітніші форми і методи, включаючи і насильство.

*Г.Панков** (м. Харків)

АПОЛОГЕТИКА ПРАМОНОТЕЇЗМУ В ПРАВОСЛАВНІЙ ДУМЦІ ХІХ – поч. ХХ ст.**

Теорія прамонотеїзму важлива складова частина богословської концепції релігії. Її основоположником є австрійський теолог ХХ ст. В.Шмідт. Проте ця теорія була висунута та розроблялася ще до Шмідта в православної думці ХІХ ст., у якій вона мала назву «вчення про початкове єдинобожжя». Теорія прамонотеїзму розроблялася в галузі основного богослов'я (апологетики) із завданнями осмислити виникнення та еволюції релігії в парадигмі християнського монотеїзму, а також спростувати погляди на релігію лише в контексті природних закономірностей людської свідомості та суспільного життя.

Для академічного релігієзнавства актуальність вивчення теорії прамонотеїзму обумовлюється завданнями осмислення релігійної думки в її багатоманітних конфесійних проявах, зокрема – й у православ'ї. Конфесійна апологетика у власному погляді на релігію не обмежується лише богословсько-догматичним методом. Зі свого боку, вона відкрита до наукового та філософського знання, яке згоджується з принциповими настановами богослов'я. Апологетика прамонотеїзму є наглядним прикладом взаємовідношення філософського та історичного дослідження релігії з теологією в парадигмі теологічного

* Панков Г.Д. – кандидат філософських наук, доцент Харківського Національного університету.

** © Панков Г.Д., 2003

релігієзнавства. Вивчення цієї парадигми відноситься до компетенції академічного релігієзнавства. Тут важливим значенням є не тільки розуміння змісту апологетичного вчення, але й усвідомлення механізмів богословської та релігійно-філософської творчості.

Тривалий час у вітчизняному та російському релігієзнавстві теорія прамонотеїзму розглядалася досить поверхово, в аспекті демонстрації її «наукової неспроможності» без глибокого при цьому аналізу механізмів апологетичного обґрунтування цієї теорії [Див., наприклад: Бутінова М.С. Как возникла религия.- М., 1977. - С.32-33; Лукачевський А. Происхождение религии. - М., 1929. - С.100-104; Сухов А.Д. Філософские проблемы происхождения религии.- М., 1967. - С.123-126; Чертихин В. У истоков религии. - М., 1977. - С.6-9]. На сучасному етапі вороже ставлення до богословської думки вже не має місця, але ж, дослідження теорії прамонотеїзму так і не отримало подальшого розвитку. Для цього потрібне якомога більш широке й глибоке вивчення досвіду апологетики різних конфесій з цього питання. Розгляд досвіду апологетичного обґрунтування теорії прамонотеїзму православними представниками духовних академій Російської імперії у XIX-XX ст. є метою публікації, що запропоновано.

«Історія релігії людського роду є історія домобудівництва Бога про врятування людини, та послуговує тому, щоб зробити виразним для віруючого розуму план і необхідність цього домобудівництва» [Кудрявцев-Платонов В.Д. О единобожии как изначальном виде рода людского // Кудрявцев-Платонов В.Д. Соч. в 3 т.. 8 вып. - Т.2: Исследования и статьи по естественному богословию. - Вып.2. - Серг. Посад., 1892. - С.1]. У даному висловлюванні демонструється сутність християнської інтерпретації релігійного процесу. Тут провіденціоналізм поєднується зі сотеріологічним витлумаченням релігії як шляху до порятунку. У християнстві загальна логіка та сенс історичної долі людства уявляється як відхилення від Бога, починаючи з гріхопадіння та повернення до Бога, повне з ним єднання - «обожнення». Історія релігії розглядається складним процесом сходження до Бога, що має вираз у подоланні ідолопоклонства, політеїзму та зверненні до монотеїзму як до ідеальної моделі дійсної релігійної свідомості.

Проте в XVIII ст. в історичній думці затвердився погляд на історію релігії з точки зору ідеї природного процесу. Його центральна ідея - релігія є процес розвитку від недосконалих форм до більш досконалих. Такий погляд був, зокрема, притаманний Юму, Гегелю,

Спенсеру, Тайлору та багатьом іншим філософам і релігієзнавцям. Це завдало серйозного удару по ортодоксально-християнській трактовці історії релігії й водночас по корінним принципам релігійного теїзму. Еволюційний погляд на історію релігії має характер іманентного релігійного процесу, в якому відокремлюється надприродний фактор божественного одкровення й промислу. Ідейна боротьба з еволюціонізмом є одним з суттєвих завдань християнської апологетики в питанні тлумачення релігійної історії.

Одна з важливих проблем, на яку звернули особливу увагу прихильники еволюціонізму в царині історії релігії, - це еволюція релігії від архаїчних її форм до монотеїзму. Серед факторів, що обумовлювали виникнення та утвердження єдинобожжя, відзначалися гносеологічні передумови формування абстрактного мислення людини, соціальні умови централізації держав і створення монархій, що збуджувало уявлення про єдине всемогутнє божество. Аналіз гносеологічних та соціальних чинників релігії приводив до висновку про неможливість появи уяви про єдиного Бога у свідомості прадавнього минулого. Юм та Гегель, звернувши увагу на ідею Бога як на найбільш абстрактну з усіх ідей, вказували на факт відсутності у свідомості первісних дикунів абстрактних понять. Логіка релігійного процесу, якої дотримувалися еволюціоністи, збуджувала християнську думку співвідносності ідеї божественного промислу й одкровення та релігійної історії народів, визначення міри причетності до неї божественного начала. Якщо, згідно з вченням християнської теології, Бог відкрив людині ідею про себе, як про єдине божество, то виникає питання: чому ж ця ідея не існувала у свідомості дикунів та стародавніх народів? Чим можна пояснити те, що замість поклоніння єдиному божеству, люди поклонялися багатьом ідолам і божествам? Відповідь на ці питання давала християнська теорія прамонотеїзму.

Критика еволюціонізму в даному питанні ґрунтується на запереченні факту першопочаткової універсальності ідолопоклонства і політеїзму. Звертаючись до Біблії, богослови розуміють під первісною релігією доісторичний стан взаємовідносин перших людей Адама та Єви з Богом у Едемі, коли вони знаходилися у духовному єднанні з Богом. Райська релігія отримала назву чистого монотеїзму. Однак, із-за відхилення людини від Бога в гріхопадінні, виникло послаблення її "чистої богосвідомості". Люди, замість єдиного Бога, стали поклонятися різноманітним явищам природи. Так, згідно з уявленням богословів, виникло язичництво з притаманними йому полідемонізмом і політеїзмом.

Важливою рисою теорії прамонотеїзму є заперечення політеїзму в історії людства. Ця думка виникає з біблійної історії про Авраама та його близьких нащадків, у свідомості яких богослови вбачають «збереження залишків чистої богосвідомості», і була поширена серед усього народу Ізраїлю. Останній зберіг первісну віру в Бога та жив у надії на явлення Месії.

Критикуючи еволюціонізм, православні богослови прагнули заперечити погляд на винятково політеїстичний характер стародавніх релігій та знайти в них сліди монотеїзму. С.С.Глаголев стверджував, що «людина може постійно втрачати образ Бога, але ж вона не може жити так, щоб зовсім його втратити» [Глаголев С. Религия как предмет исторического и философского изучения // Богословский вестник. - 1897. - № 7. - С. 88]. У політеїстичних релігіях «залишки первісного монотеїзму» вбачалися у виділенні головного бога серед багатьох богів, в уявленні про троїстість божественних осіб (Брахма, Вішну й Шива; Зевс, Посейдон та Аїд), у прагнення людини до примирення з божеством через культові дії.

З метою обґрунтування теорії прамонотеїзму її адепти звертаються до вивчення процесу еволюції політеїзму в напрямку до монотеїзму. Мислителі православ'я твердо переконані в тому, що такий процес був би неможливим, якщо б у свідомості людей не збереглася ідея дійсного Бога, яка притаманна свідомості людини. При цьому враховувалося те, що ця ідея лише «замутилася» політеїстичними віруваннями. Звідси можна виокремити дві характерні риси теорії прамонотеїзму - збереження в архаїчних і політеїстичних релігіях «монотеїстичного ядра» та ідею повернення до первісного монотеїзму шляхом очищення цього ядра від «політеїстичних викривлень».

Концептуальним ядром православної інтерпретації історії релігії виступає діалектика співвідношення «об'єктивно-божественного» та «суб'єктивно-людського» чинників. Суттєвою характеристикою «природних» релігій була перевага в їх характері другого чинника над першим. Ця думка підтверджувалася методом аналізу релігійної свідомості, для чого застосовувалося вчення Гегеля про уяву як форму свідомості, що обумовлює релігійний процес. Уява, що діє в межах простору й часу, сприяє локалізації ідеї божества стосовно речей і явищ, з якими співвідноситься людина. Тому дикун, як підкреслювали богослови, шукав божество в рослинах і тваринах, що обожнювалися (фетишизм), а також у зв'язках між людиною й цариною тварин (тотемізм, зоолатрія). Зверталася увага на реальні

факти архаїчних релігій, у яких вшановувався не стільки сам предмет, скільки дух, який уявлявся діючим у рослинах і тваринах. На цій підставі було зроблено висновки про вшанування божества, яке предметно локалізується через недосконалість самого уявлення як форми свідомості. Цим богослови пояснювали панування полідемонізму та політеїзму в минулому.

Керуючись теорією прамотеїзму, її прихильники здійснювали критику концепцій природної еволюції релігії. Однак при цьому сама ідея еволюції не заперечується, а навпаки – визнається могутнім фактором у релігійному житті. Йдеться про те, щоб пов'язати еволюцію з надприродним божественним чинником.

Кидаючи погляд на історію як на еволюційний процес, православні мислителі відзначали, що еволюція не повинна розглядатися тільки у вигляді поступального руху по лінії прогресу, тому що в ній всюди містяться й регресивні тенденції. На підставі цієї критики пропонувалася гегелівська концепція історії релігії. Православний богослов М.Рождественський особливо відзначав заслуги німецького філософа: по-перше, у проголошенні християнства вищим ступенем історичного розвитку релігійного процесу і, по-друге, у філософському обґрунтуванні еволюції релігії в напрямку до християнства. Рождественський підкреслював, що завдяки гегелівському вченню про еволюцію релігії, історія стародавніх релігій набула більш глибокого сенсу як «вікових зусиль людського духу, що шукає вічні істини», тоді як попереднє богослов'я вважало язичництво безглуздя. Православний філософ допускав можливість використання цього елементу вчення Гегеля про релігію. Проте при цьому вказувалося на неприпустимість вилучення божественного одкровення та промислу з картини релігійної еволюції, а також уявлення про еволюцію релігії як безперервний лінійний поступ [Рождественский М.П. Исторический очерк развития христианской апологетики или основного богословия // Христианское чтение.- 1883. - Т.2. - С.534-535].

У православній думці виникло переконання про поступову деградацію релігійної істини в язичництві. Чимало зусиль для доказу такого переконання доклали В.Кудрявцев-Платонов та О.Введенський, використовуючи багатий матеріал з історії різних релігій.

Так, досліджуючи розвиток релігійного процесу в Індії, Введенський виокремлював дві групи богів, яких вшановували стародавні індійці. До першої групи він відносив богів, у яких вшановувався зовнішній блиск і фізична сила (Індра, Рудра, Марута та

ін.). До другої групи належали божества, які уособлювали собою головним чином світло й чистоту (Дій, богиня Адіті та ін.). Індра та Дій, які очолюють кожен групу, вступають між собою в суперечку щодо першості: Індра уособлює собою грубу фізичну силу, Дій - силу моральну. Перемога Індри над Дієм розглядалася Введенським як показник занепаду релігії, коли груба фізична сила отримала перемогу над моральними цінностями [Введенський А. Вера в Бога, ее возникновение и утверждение.- М., 1891. - С. 452-453]. Цей приклад, як інші аналогічні приклади з історії релігії стародавніх цивілізацій, Введенський наводив з метою критики еволюціоністських концепцій поступового вдосконалення релігій.

У критиці еволюціонізму захисники теорії прамонотеїзму прагнули довести, що без природженої ідеї надприродного божества монотеїзм не зміг би з'явитися винятково з природних чинників. Вони були твердо переконані в безсиллі самої людини створити ідею абсолютної істоти. Як же дикуни дійшли до думки про існування деяких надприродних сил, що притаманні живим божествам? - риторично запитував Т.І. Буткевич у полеміці з прихильниками теорії фетишизму, розглядаючи питання про еволюцію релігії. «Зрозуміло, - відповідав він, - що ці дикуни вже раніше мали ідею про Бога та уявлення про божественні сили, що надавали їх камінню... Така людина, яка вовтузиться лише з каміннями та пеньками, не змогла б мати ніякого уявлення ні про які могутні сили природи. Звідки, питаємо, могла взятися у неї ідея про бога та його сили? - Відповідь одна: вона притаманна йому від природи!.. [Буткевич Т.И. Религия, ее сущность и возникновение (Обзор философских гипотез): В 2 кн.: Кн.1. - Харьков, 1904.- С. 259]. Буткевич також заперечував анімістичну теорію, що доводить ідею божества, виходячи з уявлень дикунів про двійників людини і про існування подвійного світу – видимого та невидимого, духовного і тілесного, чому сприяли сні та непритомність. Буткевич, як і інші представники православної думки, був твердо переконаний в тому, що сама людина не спроможна створити в свідомості ідею абсолютної істоти в зв'язку з відсутністю необхідного для цього матеріалу, як у зовнішній, так і у внутрішній людській природі. Усе це спрямоване на доказ того, що джерела монотеїзму слід вбачати не в попередніх релігійних уявленнях, а в природній для людини релігійній потребі прагнення до Бога. «Тільки ця непереможна та властива потреба душі в Богові змушує дикуна шукати Бога в зовнішній природі та населяти світ невидимими істотами», - зазначав богослов київської школи П.Светлов у полеміці з

поглядами на релігію А.Тайлора і Г.Спенсера [Светлов П.Я. Курс апологетического богословия. - К., 1905.- С. 329-331].

У питанні про абсолютну ідею божества православні захисники теорії прамонотеїзму дали відповідь на два критичні аргументи, які висунули прихильники теорії природної еволюції релігії. Згідно з першим аргументом, ідея абсолютного божества, як найбільш абстрактна з усіх ідей, не могла виникнути в свідомості людей на початку історії, коли люди в своєму житті сприймали конкретні речі та явища, які їх оточували. Шукаючи аргументовану відповідь на це, київський богослов Г.Мальованський погоджувався з ним тільки у тому разі, якщо йдеться про філософську ідею Абсолюту, але не про живого Бога як особистість. Насправді, зазначав він, неможливо знайти сліди абстракцій у релігійній свідомості Авраама та його нащадків, а також у Мойсея та біблейських пророків, які сприймали Бога безпосередньо вірою і серцем. У даному випадку Мальованський вважав неприпустимим поєднання філософської ідеї Абсолюту з релігійною ідеєю Бога як особистості [Мальованський Г. О возникновении и изначальной форме политеизма // Труды Киевской духовной академии. - 1876. - № 11. - С.329-331].

Інший аргумент, на який православна думка давала відповідь, полягав у визнанні неможливості безслідного зникнення будь-якої людської ідеї, не кажучи вже про божественну. Захисники теорії прамонотеїзму доводили, що ідея дійсного божества, яка вкорінена в глибині людського духу, може бути затьмареною, але ж ніяк не знищеною. Заперечуючи Юму, Мальованський зазначав, що в даному випадку слід говорити не про повну втрату монотеїзму та виникнення політеїзму, а тільки про поступовий перехід однієї віри в іншу, про їх співіснування в історії з більшою чи меншою перевагою однієї з них. Православний богослов наполягав на необхідності розмежування сутності монотеїзму та його форм, які змінювалися протягом історії релігії. Він вважав, що зміна в уявленні про божество стосується лише форм, але ніяк не сутності монотеїзму [Там само.- С.336-338].

Як бачимо, теорія прамонотеїзму спрямована на апологетику релігійно-теїстичного світогляду та християнства. Для академічного релігієзнавства, що досліджує релігію з позиції природних закономірностей історичного і культурного процесу, вона не припустима. Однак, наведемо положення, яке засвідчує, що ця концепція може вважатися значним кроком вперед у погляді християнської думки стосовно язичницьких релігій. «Як би там не було, - відзначав Г.Мальованський, - церковно-патристична думка не

має самостійної позиції щодо такого уявлення, якщо не брати до уваги погляд деяких на те, що неправда язичництва - його боги, його ідоли, його оракули і міфологія є породженням Батька неправди - диявола та його нечистих сил, що були одними тільки й безумовними двигунами в тілесному язичницькому царстві, - погляд, як уявляється, що має свій корінь у маніхействі та гностицизмі...» [Там само.- С. 529-530]. Як відзначав другий богослов - О.Клітін, довгий час християнська думка вважала недопустимим для себе працювати над історією язичництва, яке трактувалося як наслідок неучтва, омани в найширшому сенсі [Клітин А.М. История религий. Опыт историко-богословского анализа. - Одесса. 1910. - Т.1. - С.63-64]. Однак, за доби Відродження почав виникати значний інтерес до язичницької культури, а у XIX ст. вийшли в світ вагомі наукові праці щодо досліджень релігій різних народів. На фоні цих досліджень оцінка язичництва лише як неправди, омани та проявів диявола має вигляд глибокого анахронізму. Тоді християнська думка стала надавати історії позитивного змісту. У полеміці з еволюціоністським витлумаченням історії релігії теорія прамонотеїзму мусила вирішувати питання : як і чому «первісний монотеїзм» втрачає своє безперечне панування, яким чином і чому відбувалося звернення до монотеїзму в його християнській формі? Підставою для теологічного вирішення цих питань стала ідея співвідношення божественного і людського чинників. У полеміці з еволюціонізмом богослови стверджували першочергове значення божественного чинника та одночасно стверджували актуальність природно-історичного процесу. У такій ситуації язичництво залучалося до системи природно-історичного чинника як засобу інтерпретації релігійної еволюції. Язичництво ставало полігоном боротьби між елементами монотеїзму, що збереглися, та практикою ідоловшанування, яка дає змогу народам звертатися до монотеїзму. При цьому православна думка не відмовляється від погляду на язичництво як на неправду та оману. Однак, загальна оцінка язичницьких релігій цим не обмежується. У язичництві вбачається важливий досвід, у якому багато народів усвідомили потребу в «богоодкровенній» релігії та зверненні до християнства.

Підведемо підсумок православної апологетиці прамонотеїзму, що розглядалася вище.

По-перше, вона спрямована до утвердження низки ідей даної теорії: 1) абсолютного монотеїзму в доісторичний період (стан релігії в Едемі); 2) заміни монотеїзму політеїзмом в історії як наслідок

гріхопадіння; 3) збереження в політеїзмі «монотеїстичного ядра»; 4) прагнення людства повернення до монотеїзму.

По-друге, православна апологетика прамонотеїзму не обмежується тільки питанням виникнення релігії. Вона також осмислює процеси еволюції релігії, історичний досвід релігій світу. Зрозуміло, що це здійснюється тенденційно, засновано на релігійно-теїстичних установках, до яких адаптується філософський дискурс та досягнення історичної науки. Останню обставину не слід розглядати лише кон'юктурою, пристосуванням до наукового прогресу. Богослов'я опановує наукову й філософську культуру, що сприяє збагаченню змісту богословських учень та методів їх обґрунтування.

По-третє, слід розмежовувати відношення апологетичного богослов'я до еволюціонізму з питання про релігію від його відношення до ідеї релігійної еволюції: якщо перше заперечується, то останнє визнається. При цьому православна апологетика не визнавала погляд на еволюцію як на поступальний процес, припускаючи в її системі суперечливі тенденції. Це дало можливість з'ясувати суперечливість загального шляху релігійної еволюції у світ теорії прамонотеїзму - ухилення від початкового єдинобожжя та прагнення до його повернення.

Нарешті, теорію прамонотеїзму слід вважати не тільки богословським вченням про виникнення релігії, а водночас засобом витлумачення історії релігії.

Подальша перспектива дослідження релігієзнавством православної апологетики прамонотеїзму пов'язується з більш ширшим і глибоким аналізом філософського та історичного її обґрунтування. Для цього варто основну увагу звернути на праці православних богословів з історії та філософії, особливо таких відомих у минулому представників православно-академічної традиції, як Н.Боголюбов, Т.Буткевич, О.Введенський, С.Глаголев, В.Кудрявцев-Платонов й деякі інші. Слід врахувати характер та засоби використання богословами різноманітного історичного та етнографічного матеріалу, а також культуру філософствування у справі апологетики релігії.